

'ענין שלש פרשיות הנאמרות כאן (בסדר בהר): פרשת שמיטה ופרשת דרור עבדים ביובל, ופרשת ריבית; הוא שהש"י מזהיר לישראל שלא ישימו בטחונם בשום דבר הנראה לעיני האדם שיוכל לבטוח בו. ואלו השלשה דברים: שמיטה, ויובל, וריבית — הם ב'עולם' 'שנה' ו'נפש'; —

כי קנין שדות וכרמים הוא קנין שיש לאדם ב'עולם' אשר יוכל לבטוח בו. וצוה הש"י נגד זה מצות שמיטה, היינו שלא ישים האדם בטחונו בהם, ויראה כי לה' הם, כי בשנת השמיטה אין לאדם שום הכרת קנין בקנינו, ויראה כי לה' הארץ.

ונגד הביטחה שיש לאדם ב'זמן', היינו שיש לו מבטח שיאסוף הון מחיר הזמן, היינו שיקח ריבית — אמרה תורה לא תקח מאתו נשך, כי עיקר ריבית הוא שלוקח מחיר הזמן, כמאמר הגמרא 'כלל דרבייתא כל אגר נטר ליה אסור'.

ונגד קנין שיש לאדם בנפשות עבדים ויכול לבטוח בהם שישתמש בהם לכל צרכיו, נגד זה צוה הש"י מצות דרור עבדים ביובל, היינו, שיראה האדם שאין לו קנין בגופם וצריך לשלחם לחפשי, וגם בעת היותם עבדים, צוה הש"י שלא ירדה בו בפרך, היינו שיבין שאין גופו שייך לו. וצוה הש"י אלו שלשה המצוות, היינו שנראה שה'עולם' 'שנה' וה'נפש' — אין שום מבטח לאדם בהם, רק ה' הוא מבטח האדם.

ולזה סיים אחר פרשיות האלו אני ה' אלקיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים — פירוש, הטובות שאינם בקדושה הם במיצר וצמצום, לתת לכם את ארץ כנען — היינו, הטובות שהש"י ישפיע לנו יהיו בקדושה ונוכל להתפשט בהם, כי הש"י ינחיל טובה בקדושה נחלה בלי מצרים'. (מי השלוח — בהר)

דף יז

'יכול אפילו חלה...' — פירוש, חלה ולא ברת. אבל אם ברת וחלה, ואפילו חלה ואחר כך ברת — חייב להשלים, שיכול הרב לומר לו, אילו היית אצלי לא היית נחלה, או היית מבריא במהרה. (ראשונים, עפ"י הירושלמי).

עוד אמרו בירושלמי: מה ראית לרבות את זה ולהוציא את זה, אחר שריבה הכתוב ומיעט — מוציא אני את זה (חלה), מחיוב השלמת עבודה שהוא ברשותו. מרבה אני (לחיוב השלמה) את זה — (בורח) שאינו ברשותו. ולכאורה היה ראוי לומר הטעם הפשוט, שזה אנוס וזה אינו אנוס. ונראה שנקט הירושלמי שאין חילוק בין אם ברת מרצונו או מחמת אונסין, בשניהם נתרבה לחיוב השלמה, לכך נקט הטעם לפי שאינו ברשותו. וכן נראה לכאורה שאין חילוק אם חלה לאונסו או גרם לכך בפשיעתו, בשניהם פטור.

'כגון שברח ופגע בו יובל' — ופשוט לגמרא שהיובל מוציא, כי דוקא בשש אינו יוצא, מפני יתור הכתוב שש שנים יעבד. (תורא"ש)

— מבואר כאן שאם פגע בו היובל, אינו חייב להשלים את עבודתו אבל אינו זכאי בהענקה. ויש מן הראשונים שנסתפקו האם חייב על כל פנים לשלם לו דמים עבור כל אותה התקופה שברח ולא עבד לו, או אפשר שאין זה אלא גרמא בניזקין, כמבטל כיסו של חברו. וחלוקות הדעות בדבר.

(עריטב"א; שיטה לא נודעה למי. וע"ע בספר המקנה; שו"ת חות יאיר קנא; אבני נזר אה"ע תלב; חזון איש ב"ק כא, כט; שו"ת ראנ"ח סוס"י ה).

יש שנראה מדבריהם שחייב העבד להשלים עבודתו לאחר היובל, כפי הזמן שחיסר בעבודתו. [ומדובר בגמרא שברה מיד כשנמכר ולא עבד עד היובל כלל, ולכך אין לו הענקה. או באופן שברה סמוך ליובל והרב אינו מקפיד על הזמן הזה, ומכל מקום אין לו הענקה. ע' במאירי].

ומשמע מדברי הראשונים שהגידון להשלים לרב אינו משום חובו שנתחייב לעבד את הרב ולא פרעו, אלא משום דין 'מויק' בלבד. והטעם, שאין עבודת העבד כחוב ממוני שחייב לרבו, אלא כיון שנקנה הרי הוא של רבו, וזכאי רבו להעבירו. סברא זו יש לה סמך בדברי הרדב"ז ח"א רז. וכ"כ כדבר פשוט במנחת שלמה (עד ד"ה גם צ"ע), שאין על העבד שום 'חייב ממון' אלא שעבוד לעבודה.

'אפילו חלה כל שש, והתניא חלה שלש...' — כתב הרי"ד שכן גורסים בגוף הברייתא, 'חלה כל שש', שאם לא כן אין מקום לקושיא, שהרי יש לפרש מאי 'חלה' דקתני — בתוך שש ולא כל שש.

'חלה שלש ועבד שלש אינו חייב להשלים...' הא חלה ארבע נעשה כמי שחלה כל שש וחייב להשלים' — התוס' פרשו (עפ"י הכתוב בספר ישעיה) ששלש שנים הם 'שני שכיר', ולכן כשעבד שלש הרי זה בכלל 'שכיר' ואינו חייב להשלים. וכן משמע מדברי הרמב"ם (עבדים ב,ה). וגם ראב"ע כתב כן בפטש הכתוב 'משנה שכר שכיר'. ואילו הרשב"ם דחה זאת בתוקף.

על פי הסבר זה יש שכתבו (ראב"ע שם; הגהות מרדכי — פרק האומנין. ומובא ברמ"א חו"מ שלג,ג) שצריך לזוהר שלא ישכיר אדם את עצמו ליותר משלש שנים, אף על פי שאינו עבד ממש, אבל יוצא מכלל 'שכיר', ויש לחוש משום כי לי בני ישראל עבדים... ויש חולקים על כך. וגם לאוסרים, אין זה איסור תורה. (ע' לשון הגר"א שם, ומפורש כן בקצות החשן).

[וכבר דן החתם-סופר בתשובותיו (או"ח רו; חו"מ קעב — מובא בפתחי תשובה שם) האם ובאלו אופנים מותר לחתום על 'כתב רבנות' להתמנות בקהילה יותר משלש שנים. וע"ע בשו"ת חות יאיר קמ וקצות החשן שם, האם בכלל האיסור עבודה שיש בה משום מצוה ועבודת ה'].

הריטב"א כתב טעם אחר לחילוק הגמרא בין שלש לארבע: כאשר חלה יותר משלש, יש כאן אומדן דעת דמוכח, שלא מכר על דעת כן, ולכן זמן מחלתו לא ייחשב לו וחייב להשלימו.

ולכאורה לשיטה זו, הקובע הוא רוב זמן הקנין ולא דוקא שלש שנים. וכן יש לדייק בתור"י הוקן. ולפי זה, אם יוצא ביובל או בגרעון כסף קודם שש, והיה חולה במשך מחצית זמן קנייתו, הגם שלא עבד שלש שנים — פטור. ולא כן לשיטת התוס'. וע' במאירי.

וע' בראשונים כאן שדנו על שכיר שחלה, האם יש לדמותו לדין העבד. וע"ע בזה בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פה; שפה); קובץ שעורים וגליוני הש"ס. ואפשר שמחלוקת הראשונים תלויה בשאלה זו; אם הוא דין מסוים בעבד עברי ואינו משום אומדנא, אזי אין לנו ללמוד לשכיר דעלמא. [ואף בעבד המוכר עצמו יש לברר דינו, שהרי אין שייך בו גזרת הכתוב אלא הכל לפי אומדן דעת המוכר והקונה. וצ"ע. 'אילת השחר'], אך הדעות המשוות שאר שכירים לעבד, סוברות שחילוק הגמרא חילוק של סברא הוא. [אלא שיש לחלק מטעם אחר; בין שכירות פועל לעבודה מסוימת, שכל שלא עבד, אפילו באונס — אינו נוטל, וכמו קבלן. ובין עבד המשועבד לכל עבודה שיאמר לו רבו, שאינו דומה לקבלן. עריטב"א. וע"ע באבני נזר (חו"מ מחודש ג,ו), באור הוכחת התוס' מעבד לשכיר שחלה].

ולפי שתי השיטות, מה שאמרו 'ארבע' לאו דוקא, אלא כל יותר משלש. כן כתב המשנה-למלך (עבדים ב,ה).

זואי בצר ליה מחד מינא וטפי ליה מחד מינא לית לן בה' — משמע, כתבו הרמב"ן והרשב"א, שאפילו לכתחילה יכול לפחות לו ממין אחד ולהוסיף מין אחר, ודלא כדעת 'יש מפרשים'. ומה שנקט רבי מאיר 'חמש סלעים מכל מין ומין' — יש לומר, להשמיענו אגב דרכו שמחמש סלעים שבפדיון הבן למד זאת.

(ע"ב) '... והנמכר לעובד כוכבים אינו עובד לא את הבן ולא את הבת' — התוספות (בב"מ ע"א). כתבו שנקט 'בת' אגב 'בן', כי אין בדבר חידוש, שהרי אפילו בנמכר לישראל שעובד את הבן, אינו עובד את הבת.

ואולם יש מקום בסברא לומר שהואיל ובדיני ירושה של הגוי אין חילוק בין בת לבן, היה ניתן לחשוב שאע"פ שבישראל אינו עובד אלא את הבן, בנכרי אין חילוק בין בן לבת. ואולם יש לומר שהדין הזה שהעבד עובד את הבן, אינו מדיני ירושה ונחלה הכלליים, אלא דין מיוחד הוא שהבן קם תחת אביו לענין עבד, ולפי זה אכן אין לחלק בין נמכר לישראל לנמכר לגוי, וכהנחת התוס'. עוד יש מקום בסברא לומר, שזה שהתמעטו שאר יורשים בעבד, אינו משום שאין להם כח ירושה, וגם לא משום שדין הוא בדיני העבד שאינו חייב לעבוד לאחר — שאז אכן פשוט שגם הנמכר לגוי אינו עובד את היורשים, אלא אפשר שהוא דין 'ציאה' כשאר יציאות העבד, שיוצא הוא במיתת אדונו, ולכן היה מקום לחשוב שבנמכר לגוי לא תהא נוהגת בו יציאה זו, כשם ששאר יציאות הנוהגות בישראל אינן נוהגות בו. (עפ"י שיעורי ר' שמואל).

'דבר תורה עובד כוכבים יורש את אביו' — דוקא את אביו, אבל שאר הירושות — מניחים אותם לנהוג כפי מנהגותם (רמב"ם נחלות ו,ט). ונראה בבאור דבריו [דלא כדברי המנחת-חינוך ת], שלגבי בן, דין תורה שהוא היורש את אביו הגוי, ואם גם לפי מנהגם אינו כן — אין להם כח לשנות. אולם ביחס לשאר יורשים, הולכים אחר מנהגם גם בדיני ישראל. והיורש הקודם לפי חוקיהם, הוא הבעלים האמיתי לפי דין תורה — גם כלפי ישראל.

נמצא לפי זה, נכרי שהפקיד פקדון אצל ישראל, ומת — חייבים להחזיר לבנו. ואם אין לו בן — למי שהוא יורשו על פי דיניהם. [ובמאירי משמע שאין חילוק בין בן לשאר יורשים, ולעולם הולכים אחר נימוסיהם]. (מנחת שלמה פו. והדגיש שהדברים אמורים באופנים שאין שייך 'דינא דמלכותא דינא'. וע"ע באילת השחר; שבט הלוי ח"ו רל).

ותימה על הגאון ר"י ענגיל, שכתב להסתפק בדין שאר קרובים, ולא זכר שר את דברי הרמב"ם המפורשים.

'גר יכול לומר לעובד כוכבים: טול אתה עבודת כוכבים ואני מעות... אלא מדרבנן, גזירה הוא דעבוד רבנן שמא יחזור לסורו' — הלכך מותר להחליף ירושתו קודם שזכה בה, כי לא תקנו לו חכמים ירושה כי אם בהיתר, אבל האיסור, לא זכה בו מעיקרא (ראשונים). ואם תאמר, אף על פי שלא זכה באיסור מכל מקום הוא חפץ ורוצה בקיומו בעולם, שהרי על ידי קיומו מרויח ממון אחר — הקלו חכמים בירושת הגר, גזירה שמא יחזור לסורו. (עפ"י ע"ז סד. ומשום שאיסור 'רוצה בקיומו' אינו אלא מדרבנן, לכך הקלו בו בירושת הגר — ע' אגרות משה יו"ד ח"א נא).

ע' בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ג ס) אודות אסיר המוכר לגוי את מנות האוכל החמץ שיגישו לו בפסח — שכיון שלא זכה בחמץ, אין איסור להחליפו, וכדין החלפה בירושת הגר. וכתב שאין זה בגדר 'רוצה בקיומו', כי אף אם יאבדו את כל החמץ המוכן לאסירים, הלא יתנו להם לאכול מאכלים אחרים, ע"ש. [וע' בשו"ת הרדב"ז (ח"א רמ) שלא אסרו 'רוצה

בקיומו' אלא בע"ז ויין נסך, ולא בשאר איסורי הנאה].

'שמא יחזור לסורו' — לקלקולו, כמו סורי הגפן נכריה (ירמיה ב, כא). או מענין סורו טמא. (עריטב"א. וצ"ב לפי זה הביטוי 'מפני שסורו רע', וכי יש קלקול רע וקלקול שאיננו רע. ויש מפרשים 'לסורו' — לשרשו וליסודו, לתחילת ענינו. ע' ריש ספר תקנת השבין, עמ' 4).

'וגר את הגר אינו לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים' — מה שלא תקנו לו לירש את אביו הגר, כשם שתקנו לו לירש את אביו הגוי — שני טעמים בדבר: א. כשהגר מת, מן הדין יש לכל אחד מישראל זכות בנכסים, הלכך לא תקנו חכמים להפקיע את זכות הישראל. ב. אין חשש שיחזור לסורו, כי כיון שאביו ישראל, לא תועיל לו חזרתו לקבל את ירושת אביו, מאחר ועל פי דין ישראל לא יתנו לו הירושה. וטעם זה אינו שייך אלא בזמן שידינו תקיפה ואין חוק הגויים שולט. (תוספות יום טוב — סוף שביעית. ובתורא"ש מובא הטעם השני בלבד).

*

הענקה

'איתא במדרשים: ומה רשעים שנמכרו בגנבתם אמר הקב"ה העניק תעניק, צדיקים שעושין רצונו של מקום על אחת כמה וכמה שיפרע להם הקב"ה שכר טוב. כי זאת משפט התורה, כאשר משלים עבודתו צריכין להעניקו, ומכל שכן כשמשלים האדם שליחותו בעולם הזה — יש לו הענקה. ויש פלוגתא בגמרא, חד אמר אם נתברך הבית בגללו מעניקין לו וחד אמר אפילו לא נתברך. ומסתמא הם שני מיני הענקה, למי שנתברך ולמי שלא נתברך. אף על פי כן, כל אדם עושה שליחות הבורא ית"ש בעולם. והגם כי היגיעה בעולם הזה השפל באה על ידי חטא הראשון, שמקום אדם הראשון היה בגן עדן — מכל מקום הרי אפילו מי שנמכר בגנבתו יש לו הענקה. והנה שבת הוא מעין עולם הבא, ולכן יש בו בחינת הענקה לבני ישראל, והוא בחינת נשמה יתרה לכל אחד כפי עבודתו בימי המעשה. וכמו שזכו בני ישראל אחר העבודה במצרים לקבלת התורה, שהיא גם כן הענקה, כמו כן בכל גלות, הגם שבאה על ידי החטאים, מכל מקום דין הענקה להם'. (שפת אמת — ראה תרנ"ט)

דף יח

הערות ובאורים בפשט

'ודלמא ישראל מומר שאני?!' — עשו נקרא 'ישראל מומר' לפי שבא מיצחק ורבקה, וגם נימול לשמונה [וזה דלא כמו שכתב החת"ס (יו"ד רמה) שעשו לא זכה להמול, לפי שהיה אדום שמסוכן למולו, וכמדומה דראיתי באיזה מקום בדברי רז"ל נגד זה].